

Т. ЩЕРБАНЬ

МИСТЕЦТВОЗНАВЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ТА ЇХНІЙ ВНЕСОК У НАУКУ, ОСВІТУ, КУЛЬТУРУ

Українське наукове товариство в Києві (1907–1921) – перша на території Російської імперії національна наукова інституція, незважаючи на короткий строк своєї діяльності, залишило помітний слід в історії науки і культури України. Разом із Науковим товариством ім. Шевченка у Львові УНТ зробило вагомий внесок у становлення системи українознавчих досліджень, визначивши їхню структуру і стратегію, які були сприйняті й розвинуті надалі Українською академією наук. Українське наукове товариство, яке репрезентувало цвіт української інтелігенції, жваво відгукнулося на політичні події початку ХХ ст. Яскравими були здобутки і вчених-мистецтвознавців УНТ, які разом з іншими членами Товариства стали активними учасниками руху за соціальне і культурне оновлення України.

Як самостійна структура секція мистецтв УНТ була заснована лише в 1918 р., але з часу заснування Товариства мистецтвознавці працювали в історичній секції. Їхня активність особливо зросла в роки української революції і національного відродження. Вимоги щодо надання можливостей для розвитку освіти і науки на національних засадах завжди були найважливішими складниками національно-визвольних змагань української еліти, і Українське наукове товариство займало принципову позицію в цьому питанні. У червні 1917 р. Тимчасовий уряд ухвалив закон про автономію вищої школи. План комісії в справах вищої освіти Міністерст-

ва освіти Української Народної Республіки передбачав:

- створення кафедр українознавства і поступове впровадження української мови викладання, яка згодом мала стати обов'язковою для всіх вищих навчальних закладів України;
- перепідготовку педагогічних кадрів для викладання українською мовою, а також підготовку викладачів нової формації;
- заснування мережі нових державних вищих навчальних закладів;
- відкриття народних університетів [1].

Первістком національної вищої школи України став Український народний університет у Києві, рішення про заснування

© ЩЕРБАНЬ Тетяна Олександрівна. Кандидат історичних наук. Старший науковий співробітник Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України (Київ). 2009

якого було ухвалено на другому Всеукраїнському педагогічному з'їзді в серпні 1917 р. Університет у складі історико-філологічного, фізико-математичного та правничого факультетів не одержав державних субсидій і змушений був існувати на громадські кошти. Викладачами університету, урочисто відкритого 5 жовтня 1917 р., стали переважно члени УНТ [2].

Педагогічний персонал Української педагогічної академії, заснованої в Києві 7 листопада 1917 р., також складався переважно з членів Українського наукового товариства. В академії викладали П. Тутковський (географія України), О. Грушевський (історія України), І. Огієнко (історія української мови), Ф. Сушицький (історія української літератури) та інші. Кафедру історії українського мистецтва очолив К. Широцький (1886–1919).

Шлях у мистецтвознавство Костянтина Віталійовича Широцького був тернистим. Майбутній учений народився в сім'ї священника і, як заведено в таких родинах, мусив піти вслід за батьком. Він закінчив Тульчинську духовну школу, потім Кам'янець-Подільську духовну семінарію, але не відчував потягу до богослов'я й пізніше скаржився на змарновані роки в цих навчальних закладах. Нудне життя в Кам'янці-Подільському нівелювало відвідування художньої школи В.К. Розвадовського (1875–1943), де юнакові відкрився захопливий світ образотворчого і декоративного мистецтва. Саме тоді, всупереч волі батьків, Костянтин вирішив здобувати світську освіту.

У 1911 р. він закінчив Петербурзький археологічний інститут, наступного року – університет і залишився в ньому для підготовки до професорського звання. З 1915 р. К.В. Широцький уже викладав в університеті як приват-доцент кафедри історії мистецтв.

У 1917 р. він переїхав до Києва. Місто-красень справило на Костянтина Віталійовича величезне враження, і наприкінці року він здав до друку ілюстрований путівник «Київ». Через брак часу К.В. Широцький

не стежив за коректурою, тому, на жаль, цю цікаву книжку було видано в 1918 р. з численними мовними недоглядами. У Києві К.В. Широцький читав лекції з історії українського мистецтва в Українському народному університеті та в Українській педагогічній академії, але раптово занедужав. Улітку 1918 р. його обрано професором Кам'янець-Подільського університету, однак, зовсім знесилений, він не міг дістатися до цього міста. У глухому селі Білоусівці, на Поділлі, у батьківській хатині, вже прикутий до ліжка тяжкою шлунковою хворобою, Костянтин Віталійович дописував останні розділи своєї «Історії українського мистецтва», але все одно завершити працю не встиг [3, 126–130]. За своє коротке життя К.В. Широцький опублікував багато розвідок про українське малярство, гравюру, писанки, архітектурні споруди тощо. Він автор циклу статей про Т. Шевченка як портретиста, графіка, ілюстратора. Особливе значення мають його «Очерки по історії декоративного искусства Украины» (1914), нещодавно перевидані монографія «Художественное убранство дома» та книга «Старовинне мистецтво на Україні» (1918).

Корінний киянин, з 1897 р. професор університету Св. Володимира Григорій Григорович Павлуцький (1861–1924), вже маючи за плечима неабиякий досвід наукової та педагогічної роботи, став ініціатором відкриття в Києві 22 листопада 1917 р. Української академії мистецтв. Він розробив проект статуту майбутньої установи, залучив до співпраці відомих українських митців та мистецтвознавців. Професорами академії стали М. Бойчук (фреска, мозаїка), М. Жук (портрет), Ф. Бурачок (пейзаж), В. Кричевський (народне мистецтво, орнамент, архітектура), Ф. Кричевський (офорт, скульптура), О. Мурашко (жанр), Г. Нарбут (графіка). 18 грудня 1917 р. Центральна Рада затвердила закон про Українську академію мистецтв, зробивши її державною установою з річним бюджетом 97 тис. карб. [4].

17 серпня 1918 р. Український народний університет був перетворений на Державний університет, деканом історико-філологічного факультету й завідувачем кафедри історії мистецтва став Г. Павлуцький. Свої творчі здібності він реалізовував не лише на освітянській ниві, а й у науковій діяльності. Професор досліджував стародавні архітектурні пам'ятки, зокрема дерев'яні і кам'яні храми та інші споруди, вивчав особливості українського орнаменту тощо.

Член Українського наукового товариства Федір Ернст викладав курс історії українського мистецтва в Київському археологічному і в Київському художньому інститутах. Професори-мистецтвознавці Харківського університету Ф. Шміт та С. Таранушенко викладали аналогічний курс також на відкритому 6 жовтня 1918 р. силами місцевої «Просвіти» полтавському історико-філологічному факультеті, а Є. Сіцінський — у Кам'янець-Подільському університеті.

Отже, без перебільшення можна відзначити видатну роль Українського наукового товариства загалом і його членів-мистецтвознавців зокрема у формуванні системи вищої освіти України на національних засадах.

З початком імперіалістичної війни гостро постала проблема охорони творів мистецтва. Україну було втягнуто у вир кривавих подій, і не існувало на її теренах такого місця, де б багато разів не змінювалася влада, не проходили б фронти, не відбувалися жорстокі бої, повстання, бешкетування різних банд, свавілля карних загонів тощо. Під час війн і масових заворушень гинули неоціненні пам'ятки мистецтва. Так, наприклад, у 1915 р. з усієї Правобережної України було зібрано, спаковано й підготовано до евакуації унікальні колекції творів мистецтва, що невдовзі загинули. Київська лавра передала на потреби фронту золоті медалі, 45 пудів срібла (переважно оправки ікон) та інше коштовне церковне майно. Усі ці старовинні речі було потрошено

й відправлено на переплавлення до петербурзького монетного двору. Того ж року велику кількість творів мистецтва було спалено біля Софійського собору під гаслом «Щоб не дісталися німцям!».

У 1917 р. ситуація ще більш погіршилася. Царська армія деградувала, офіцери пиячили, займалися розбоєм. На початку 1918 р. майже вся Україна перейшла до більшовиків, але в лютому розпочався наступ німецьких військ, і 1-го березня німецькі частини захопили Київ. Наприкінці квітня до влади прийшов уряд гетьмана П. Скоропадського, який незабаром змінила Директорія, потім була боротьба з денікінцями, польською агресією. Ці роки відзначилися не лише людськими втратами, а й небувалими масштабами грабіжництва і нищення шедеврів світового та українського мистецтва. На обороні мистецьких скарбів України стояли члени УНТ — співробітники музеїв, і, незважаючи на безперервну зміну влади в Києві, цілковиту байдужість населення й адміністрації всіх влад без винятку, зажерливість голодних солдатів, повну відсутність коштів, зроблено все ж таки було багато. Музейні працівники діяли як пожежна команда, часто в небезпеці, завжди тягали речі на власній спині, незважаючи на голодне існування й мізерну оплату своєї праці [5, 152]. Вони не лише захищали цінні експозиції від пограбувань та варварського нищення, а й збагачували музейні фонди новими експонатами. Одним із таких подвижників музейної справи був Микола Федотович Біляшівський (1867–1926) — голова відділу охорони пам'яток Головного управління мистецтв та національної культури Української Держави (1918 р.), з 1919 р. член Всеукраїнського комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва, протягом 1920–1921 рр. — його голова, автор проекту першого закону про охорону пам'яток, з 1919 р. дійсний член Української академії наук (УАН) [6].

М.Ф. Біляшівський був одним із засновників і впродовж 1902–1923 рр. директором

Київського художньо-промислового і наукового музею (Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка). Великий шанувальник українського народного мистецтва, Микола Федотович одним із перших вітчизняних учених започаткував його наукове вивчення. За роки його директорства музей поповнено колекціями українських вишиванок, плахт, хусток, рушників, килимів, ляльок, писанок, виробами зі скла, деревини, металу.

Відомий фахівець у галузі археології, історії, етнографії, нумізматики академік М.Ф. Біляшівський опублікував багато праць і в галузі мистецтвознавства, наприклад: «Дещо про українську орнаментику» (1913), «Справа українського мистецтва» (1918), «Наші національні скарби» (1918).

Пліч-о-пліч з Миколою Федотовичем у Київському художньо-промисловому і науковому музеї працював інший ентузіаст музейної справи — завідувач відділу народного мистецтва цього музею в 1910–1927 рр. Данило Михайлович Щербаківський (1877–1927). У пошуках цікавих експонатів він часто виїздив у різні регіони України, а також за кордон і зібрав велику кількість творів українського народного мистецтва (понад 30 000 експонатів). Д.М. Щербаківський був одним із найактивніших членів Всеукраїнського комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва, професором Української академії мистецтв, блискучим ученим-мистецтвознавцем. Після смерті М.Ф. Біляшівського шляхетному Данилові Михайловичу працювати в музеї стало надзвичайно важко. Новий директор — типово радянський брутальний бюрократ і нефахівець — та його підлабунки почали принижувати людську й наукову гідність Д.М. Щербаківського. Доведений до відчаю постійними образами, Данило Михайлович 6-го червня 1927 р. покінчив життя самогубством [7].

Кілька років із Д.М. Щербаківським тісно співпрацював Федір Людвігович Ернст (1891–1942), який у 1923–1933 рр. обіймав

посаду завідувача художнього відділу Київського художньо-промислового і наукового музею. За цей період, значною мірою завдяки його енергійній діяльності, колекція відділу збільшилася майже в 10 разів. Федір Людвігович улаштовував у музеї тематичні виставки, видавав ілюстровані каталоги, брав участь в упорядкуванні путівника «Київ» (1930).

У 1933 р. Федір Ернст був заарештований, відбував покарання на будівництві Біломорканалу, у 1941 р. заарештований вдруге, наступного року розстріляний [8, 231].

Помітний внесок у розвиток українського музеєзнавства зробив співробітник (з 1919 р.), з 1923 р. учений секретар, а з 1926 р. заступник директора Музею мистецтв ВУАН (Музей ім. Богдана і Варвари Ханенків), а потім охоронець цієї установи Сергій Олексійович Гіляров (1887–1946). Він сприяв поповненню музейного фонду творами з приватної колекції В. Щавинського, розшукував окремі твори народного та ужиткового мистецтва, що належали Ханенкам, і вів переговори щодо передачі їх до музею, здійснював систематизацію, облік та науковий опис музейних зібрань, брав участь у розробленні тематично-експозиційних планів, був ініціатором створення при музеї аспірантури, публікував каталоги музейних експонатів.

Під час Великої вітчизняної війни С.О. Гіляров залишався в окупованому Києві, продовжував працювати в музеї. Після визволення міста він недовго очолював Київську музейну групу при Управлінні у справах мистецтв УРСР. 30 грудня 1945 р. С.О. Гіляров був заарештований за звинуваченням у співпраці з німцями. Сергій Олексійович помер у лікарні Лук'янівської в'язниці від запалення легень, так і не дочекавшись оголошення вироку [9].

На Чернігівщині пам'яткоохоронну діяльність широко розгорнув директор Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського в Чернігові (1911 р.), керівник справ губернської вченої архівної комісії

(1911–1918 рр.) і редактор її друкованого органу Вадим Львович Модзалевський (1882–1920), призначений на початку 1917 р. комісаром з охорони пам'яток старовини й мистецтва. За ініціативою Вадима Львовича було сформовано спеціальний комітет, до складу якого ввійшли місцеві історики та поціновувачі мистецтва, котрі взяли під охорону культурну спадщину свого краю.

З квітня 1918 р. В.Л. Модзалевський мешкав у Києві, працював головою Архівно-бібліотечного відділу Міністерства освіти, начальником Архівного управління і Всеукраїнського головного архіву. Він був одним із фундаторів Українського наукового товариства, з 1918 р. заступником голови секції мистецтв, членом низки комісій Української академії наук [10].

Таким чином, члени Українського наукового товариства в Києві робили все можливе для збереження для нащадків історико-культурного надбання свого народу, сприяли поповненню українських музеїв найкращими творами українського та світового мистецтва, ризикуючи власним життям, захищали музейні фонди від розграбувань, ініціювали створення в Україні нових музейних установ.

Незважаючи на швидку зміну влади в Києві і скрутне матеріальне становище, Українське наукове товариство поповнювалося новими членами, збільшувалася кількість його секцій і комісій. Фахівці в галузі мистецтвознавства вирішили також заснувати окрему секцію і 29 серпня 1918 р. звернулися з такою заявою до ради Наукового товариства: «За останні десятиліття не тільки в наукових колах, а й в широких верствах громадянства, надзвичайно поширився інтерес до мистецтва та його історії. Не кажучи вже про Західню Європу, але й в Росії почали виходити спеціальні журнали, присвячені мистецтву, як «Аполлон», «Старые годы», «Софи», «Искусство» і щорічно з'являються десятки студій та дріб-

них статей, які так чи інакше задовольняють цю культурну потребу громадянства.

Серед українського громадянства цей інтерес до мистецтва взагалі і до українського зокрема почувається особливо гостро: з одного боку він йде в нас поруч з бажанням утворити свій власний український стиль, з другого боку — в наші часи, часи інтенсивної боротьби за власну культуру, на погляд громадянства, іменно мистецтво дало би змогу Україні особливо яскраво показати свою культуру, показати своє обличчя.

Сучасний стан науки про українське мистецтво не відповідає ні тому інтересові до нього, який так глибоко захопив громадянство, ні цінності тих скарбів мистецтва, що зібрані за останні десятиліття по українських музеях і безліччю розкидані по всій широкій території України. ...

Отже, Наукове товариство, яке в своїй діяльності мусить відповідати культурним потребам життя і вимогам сучасного стану науки і навіть стояти на чолі культурного життя нації, Наукове товариство повинно звернути свою увагу на цю наукову дисципліну — історію українського мистецтва, повинно відокремити для неї нову секцію і почати планомірні і систематичні дослідження та студії над українським мистецтвом» [11, арк. 1].

Ініціатори організації секції — Г. Павлуцький, М. Біляшівський, Д. Щербаківський, В. Модзалевський — визначили головне її завдання: «...видавати студії по історії українського мистецтва і, особливо — матеріали, систематично підібрані по архівах, музеях і різних збірках старовини» [11, арк. 1 зв.].

Розглянувши це питання, рада Наукового товариства 15 вересня 1918 р. ухвалила рішення про заснування секції мистецтв. Почесним головою секції став Григорій Павлуцький, головою було обрано Миколу Макаренка.

Микола Омелянович Макаренко (1877–1938) після закінчення в 1902 р. Художньо-промислового училища Штігліца та Археологічного інституту в Петербурзі працював

у Ермітажі. У 1918 р. він приїхав до Києва, вступив до Українського наукового товариства. У 1920–1925 рр. Микола Макаренко обіймав посаду директора Музею мистецтв ВУАН, був членом Всеукраїнського археологічного комітету, співробітником Історично-філологічного відділу ВУАН, працював в установах з охорони культурної спадщини України. Микола Омелянович переймався проблемою реставрації храмів Чернігова, Прилук, Києва, досліджував Софійський собор, входив до складу комісії з охорони Києво-Печерської лаври.

М.О. Макаренко брав участь в археологічних розкопках, світове визнання здобули його археологічні відкриття, велике наукове значення мали праці «Орнаментация української книжки XVI–XVIII ст.» (1926), «Борзненські емалі й старі емалі України» (1928), «Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів» (1930), «Маріупольський могильник» (1933).

Микола Омелянович відзначався особливою принциповістю й відданістю справі охорони пам'яток мистецтва, був єдиним експертом, який у 1933 р. відмовився поставити свій підпис під актом про знесення Михайлівського золотого собору [12, 326].

У 1934 р. М.О. Макаренка заарештували, заслали до Томська і 4 січня 1938 р. розстріляли як ворога народу. Але в далекому 1918 р. Микола Омелянович з вірою в розквіт української культури в демократичній державі заходився формувати секцію мистецтв Українського наукового товариства, кількість дійсних членів якої наприкінці року досягла 34 осіб [13, арк. 1]. Членами секції стали М. Біляшівський, С. Гіляров, О. Грушевський, О. Гуцало (помер у 1919 р.), Ф. Ернст (секретар), Д. Широцький (помер у 1919 р.), Д. Щербаківський, С. Таранушенко, В. Модзалевський, В. Барвінок, В.Є. Данилевич, Ф. Шміт, Є. Сіцінський та інші. При секції працювала музична підсекція. Секція регулярно проводила засідання: протягом 1918 р. відбулося 6 засідань, у 1919 р. — 7,

у 1920 р. — 13. Переважна більшість засідань мала науковий характер, на них заслуховували й обговорювали доповіді членів секції за результатами проведених досліджень, найкращі доповіді рекомендували до друку в збірнику секції. При секції було створено музей старовини й мистецтва (завідувач Г. Красицький), до якого деякі члени секції передавали власні колекції, зібрані впродовж десятків років не лише в Україні, а й у країнах Заходу та Сходу. Члени секції заснували бібліотеку, яку комплектували як новітніми виданнями з різних галузей мистецтвознавства, так і раритетними стародруками. В архіві секції накопичувалися в оригіналах та копіях матеріали з історії українського мистецтва, неопубліковані рукописи наукових праць померлих мистецтвознавців, фотографії та малюнки пам'яток старовини, з 1920 р. зберігалася велика збірка графічних творів Георгія Нарбута, документи, що стосувалися реставрації храму Св. Софії та ін. Ф. Ернст, Г. Красицький, Д. Щербаківський систематично організовували екскурсії пам'ятними місцями Києва, зокрема супроводжували групи киян і гостей міста, котрі оглядали Печерськ, Поділ, Видубицький монастир, Лавру, Володимирський собор. Члени секції мистецтв розповідали багато цікавого про пам'ятки мистецтва Києва та про їхніх видатних творців [14, арк. 1–4].

У 1921 р. вийшов у світ єдиний «Збірник секції мистецтв», який, однак, добре характеризує напрями діяльності її членів, а також віддзеркалює коло питань, що тоді найбільше хвилювали вчених. Збірник починається розвідкою В. Модзалевського, присвяченою «одній з галузей українського мистецтва, навіть назву якої тепер забуто, власне — ліярництву, що поділялося на людвигарство, завданням якого було виливання різних речей з міді, й конвисарство, яке мало діло з циною (оловом)» [15, 3]. У статті «До історії українського ліярництва» Вадим Львович Модзалевський зазначив, що ліярництво

(сучасн. ливарництво) прийшло в Україну із Заходу через Польщу й набуло поширення завдяки тому, що під час колонізації краю конче потрібні були, з одного боку, гармати для оборони від ворогів, а з другого — дзвони та посуд для церков, а також котли, казани та інші речі домашнього вжитку. Великий попит був і на приладдя для викурювання горілки. Учений пояснив значення терміна «*ludwisar*» — майстер з відливання гармат, дзвонів, ліхтарів, посуду та ін.; потім зробив огляд церковних дзвонів початку XVII ст., підкресливши, що вони, хоч і мають ледь помітний вплив польських людвисарів, репрезентують здебільшого майстерність українських ремісників.

Вадим Модзалевський охарактеризував також із мистецького боку гармати двох типів — військового призначення і таких, які використовували тільки під час урочистих подій, вони мали особливо багато прикрас, що вимагало від людвисарів не лише певних технічних знань, а й витонченого художнього смаку.

Вадим Модзалевський зазначав, що однією з галузей ліярництва було конвисарство (від *konwisarz* — ремісник, що відливає коновки) — відливання виробів з олова. Перші згадки про це ремесло він виявив у актах XV ст. З архівних матеріалів учений установив, що тоді був великий попит на олов'яні речі, і в Києві працював окремий конвисарський цех. На основі огляду великої кількості виробів людвисарів та конвисарів, які йому пощастило розшукати в містах і селах України, а також вивчення описів і малюнків цих речей, що зберігалися в архівах, В. Модзалевський дійшов висновку, що розквіт українського ліярництва як галузі мистецтва «припадає на другу половину XVII й першу чверть XVIII в., коли життя на Україні мало яскраво національний характер» [15, 21].

Стаття Вадима Модзалевського мала велике значення, оскільки в ній не лише було з'ясовано художню цінність різних ливарних виробів XV–XVIII ст., а й уперше в на-

уковій літературі схарактеризовано поступ ліярництва як певної галузі українського мистецтва.

У другій статті В. Модзалевського висвітлено раніше невідомі факти біографії Григорія Кириловича Левицького (1697–1769), зокрема, доведено, що видатний живописець та маляр-графік походив зі старовинного козацького роду Носів і що «Левицькі, — батько й син,^{*} — вийшли з глибин українського народу і обидва цілком належать до цієї національності» [16, 25]. Крім того, за даними приватних архівів, автор з'ясував, де навчався Григорій Левицький. В. Модзалевський установив, зокрема, що майбутній знаменитий гравер різцем по міді навчався спочатку в Польщі, а потім, найімовірніше, — у Київській академії, з якою в 30-і роки XVIII ст. пов'язав свою професійну діяльність. Відомості, наведені Вадимом Модзалевським, почасти заповнили прогалини в біографії талановитого художника, який органічно поєднував у своїх гравюрах риси ренесансу і бароко з традиціями реалізму.

Вадим Модзалевський спеціалізувався переважно в галузі історії, збирав документи до історії Лівобережної України, видавав статті та монографії, присвячені історії Гетьманщини. Учений опублікував і декілька змістовних праць з питань мистецтвознавства, наприклад книжку «Основні риси українського мистецтва». Цілу низку цікавих портретів містить його «Малоросійський родословник» (Т. 1–4; 1908–1914) — довідник із генеалогії українських дворянсько-старшинських родин.

Збірник містить дві незавершені розвідки члена секції Олександра Йосиповича Гуцала, який помер 23 грудня 1919 р., — «Надбанні хрести українських церков XVII–XVIII в.в.» і «Стародубське барокко». У

* Йдеться про відомого художника-портретиста, академіка Петербурзької академії мистецтв (з 1770 р.) Дмитра Левицького (1735–1822), сина Григорія Левицького.

першій статті О. Гуцало навів загальну схему надбаних хрестів, описав різні комбінації їхніх прикрас, орнаментальні мотиви яких увесь час змінювалися аж до появи хрестів із прикрасами рослинного характеру, подав фотографії 12 видів хрестів і зразки елементів прикрас. Він спростував поширену тоді думку про те, що орнаментальні мотиви надбаних хрестів українських церков — це цілковито продукт народної творчості й зауважив, що вони почасти запозичені, але «заслуга українських майстрів полягає у тому, що вони зуміли сполучити різні мотиви, згуртувати їх та стилізацією домогтися того, що їхні утвори дійсно відповідають тому вислову, який ми зустрічаємо на старих хрестах «хрест — краса церковна» [17, 38].

У другій статті Олександр Гуцало описав стародубські церкви, починаючи з найстарішої, зведеної в 1698 р., і порівняв їх з іншими українськими, а також російськими церквами. Учений вказав на оригінальну особливість стародубських храмів — збільшення для краси кількості маківок, що відрізняє їх від церков у інших регіонах України і «робить архітектуру Стародуба особливо цікавою і, властиво тут і ніде інше помітно вплив Московщини, вплив, що не поглишив місцевих особливостей, але, з'єднавшись з останніми, дав своєрідні та гарні пам'ятки архітектури» [18, 42].

Викликає інтерес праця Федора Ернста «Стара бурса в Києві», у якій охарактеризовано особливості українського архітектурного стилю XVIII — поч. XIX ст., висвітлено історію будинку бурси, а також умови життя київських бурсаків.

Учений наводить значення пізньолатинського слова *bursa* — гаманець, кишеня, сумка, потім — інтернат, пансіон для студентів. Федір Ернст розповів про порядки, заведені в бурсі Київської академії, зазначивши, що умови перебування в ній дітей заможних батьків були набагато кращими, ніж бідних бурсаків, котрі змушені були самотужки за-

робляти собі на шматок хліба і йти в писарі, наймити, співати в митрополичому хорі, читати псалтир над небіжчиками тощо.

Федорові Ернсту не пощастило з'ясувати, де саме в Києві розміщувалася бурса за часів Петра Могилы і встановити ім'я її архітектора, тому він зосередив увагу на будинку бурси, план кам'яного фундаменту якого склав вихованець Київської академії славнозвісний Іван Григорович-Барський (1713–1785). Федір Людвігович відтворив за архівними джерелами зовнішній вигляд двоповерхової бурси та план її внутрішніх приміщень. На жаль, відкрита 1765 р. велика дерев'яна бурса через десять років згоріла під час пожежі.

Федір Людвігович докладно описав збудовану 1778 р. у стилі українського бароко нову одноповерхову бурсу. Він вагався у визначенні її архітектора, вважав, що «найлегше було б допустити в цій будівлі авторство того ж таки Барського, який мурував раніше її фундамент ... але суворий характер трактування стін дуже мало нагадує інші будинки Барського ...» [19, 51]. Пізніше експерти дійшли висновку, що цей будинок проектував саме І. Григорович-Барський.

У 1805 р. розпочалася перебудова бурси з метою її збільшення, потім надбудова другого поверху, що кардинально змінило цю спочатку типово барокову будівлю, надавши їй рис класицизму. Роботи виконували за проектами архітектора Андрія Меленського (1766–1833), який, на думку Ф. Ернста, був «коли не самий талановитий, то самий популярний і плодовитий серед усіх майстрів класицизму, що працювали в Києві або для Києва» [19, 53]. Ф. Ернст розповів, що в будинку бурси в 1811 р. розмістився шпиталь, наступного року — аптека, з 1814 р. — нижчі класи Київської духовної академії, на базі яких пізніше було створено духовне училище. З 1901 р. приміщення бурси використовували як склади. Уболіваючи за архітектурну пам'ятку XVIII ст., Федір Ернст запитував, «що буде

завтра?». Учений даремно хвилювався, старий будинок зберігся й досі радує своїм пристойним виглядом киян та гостей міста, які проходять повз нього по Набережно-Хрещатицькій, 27.

У статті «Дерев'яна Златоустівська церква на старому Києві» Федір Ернст порушив питання щодо знесення без попередніх висновків експертів унікальних церков, що були пам'ятками стародавнього українського будівництва, тоді як «решта церков без жалю виставляє напоказ усе громадянсько-інженерське убожество своїх авторів» [20, 75]. Він відтворив за архівними даними зовнішній вигляд, а також внутрішнє оздоблення надзвичайно гарної церкви 1631 р., перебудованої зі старих матеріалів 1768 р., яка височіла на перехресті вулиць Великої Житомирської та Володимирської, й висловив обурення з приводу знесення цього архітектурного шедевра стародавніх майстрів і справжньої прикраси Києва.

Федір Ернст опублікував низку інших розвідок, присвячених київським будинкам, наприклад культурно-історичний етюд «Контракти та контрактний будинок у Києві: 1798–1923» (1923). Він автор узагальнювальних праць з історії архітектури, наприклад книги «Київська архітектура XVII–XVIII віків» (1912–1913). У монографії «Українське мистецтво XVII–XVIII віків» (1919) Ф.Л. Ернст одним із перших визначив предмет українського мистецтвознавства. Учений активно працював у сфері наукової біографістики, написав монографії та статті про Т. Шевченка, І. Рєпіна, М. Мурашка (залишилися в рукописах).

Данило Щербаківський одним із перших українських учених приступив до наукового вивчення декоративних орнаментів як творів мистецтва. У праці «Символіка в українському мистецтві» він зосередив увагу на рослинних орнаментах, зокрема на винограді, який часто трапляється в оздобі богословських книжок, іконописній різьбі, в орнаментах килимів тощо. Учений нага-

дав, що християнство виникло на Сході, де заведено висловлювати думки у формі символів та алегорій, щоб допомогти вірянам зрозуміти складні релігійні, філософські або етичні тези. З тих самих причин символізм широко використовується і в християнському релігійному мистецтві. Одним із найулюбленіших символів Христа був виноград, що набув поширення і серед українських митців. Данило Щербаківський не став з'ясовувати, як змінювався цей образ у ході розвитку православ'я, а схарактеризував його особливості й значення лише в період XVII–XVIII ст., коли його (образ) особливо часто використовували під час відправлення таїнства євхаристії. Д. Щербаківський порівняв євхаристичні українські образи, на яких зображено виноград, з аналогічними європейськими і виявив між ними такі відмінності: «Перш за все, в українських образах нема нагромадження символічних подробиць і тої безлічі пояснюючих ці символи написів, що ми бачимо на аналогічних західних образах. Українські іконописці трактують свої теми менш реалістично, ніж західноєвропейські; в них мало помітно бажання передати страждання і муки, що терпів Христос. В українських образах мало також тих місцевих побутових подробиць, яких так багато в західних трактовках хоча б образу «Христос у точилі». Українські майстри захоплюються не глибиною складної богословської чи релігійно-філософської думки, що криється в символах, а декоративною стороною символу. Висуваючи на перший план і користуючись, власне, декоративною придатністю символу, вони дають хоч іноді й наївні, але в більшості інтересні і дуже декоративні композиції» [21, 74].

Зважаючи на значне поширення виноградарства в Україні, а також на схильність до використання побутових рис, що домінувала в живописі XVI–XVIII ст., стає цілком зрозуміло, вважав Данило Щербаківський, «чому виховане на місцевій природі око

українського маляра, яке бачило красу винограду і розуміло його придатність до ужитку в мистецтві, приймало з такою охотою цей чужий орнаментальний і іконописний мотив — воно відчувало в йому щось своє, рідне. Через те саме й, приймаючи його, український маляр не копіював рабськи, а перероблював і творив щось нове, надаючи чужим темам місцевої свіжості, відмінності і оригінальності» [21, 74].

Стаття «Українські дерев'яні церкви» — це трохи перероблена рецензія Д. Щербаківського на двотомну монографію Ф. Шміта «Мистецтво старої України-Руси», видану 1919 р. українською і російською мовами.

У своїй статті Д. Щербаківський визначив усі недоліки й переваги книги Ф. Шміта і запропонував план подальшої роботи в цьому напрямі. Він зазначив, що кінцевою метою вчених має стати підготовка ґрунтовної монографії з об'єктивним висвітленням поступу дерев'яного будівництва в усіх регіонах України як невід'ємного складника загального історичного процесу. Але, перш ніж братися за написання такої праці, на думку вченого, належало спочатку дати «загальну сводку матеріалу на всьому просторі етнографічної України з розподілом його на головні типи церков і їхні одмінки; розгляд органічного процесу розвитку архітектурних форм дерев'яного церковного будівництва, хронологічної зміни типів і перетворення одного типу в інший; огляд впливів на дерев'яні українські церкви західноєвропейських стилів — готики, ренесансу, барокко, ампіра, які, не змінюючи основи українського стилю, змінювали перекриття дерев'яних церков, форму бані, орнаменти на дверних лутках і т.ін.» [22, 101].

Данило Щербаківський опублікував багато інших цікавих праць у галузі мистецтвознавства, наприклад, «Готичні мотиви в українському золотарстві» (1924), «Перший театральний будинок у Києві і його садиба» (1925), «Оправа книжок у київських золотарів XVII–XVIII ст.» (1926),

«Українське мистецтво: буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігурки і каплиці» (1926), «Український килим» (1927).

Залишається додати, що збірник секції мистецтв був чудово ілюстрований, містив некрологи відомих мистецтвознавців, хроніку поточних подій, протоколи секції з 20 вересня 1918 р. до 30 травня 1919 р.

Отже, наведений огляд публікацій членів секції мистецтв Українського наукового товариства свідчить про те, що, попри політичну нестабільність у країні й скрутне матеріальне становище її людності, вчені-мистецтвознавці не обмежувалися лише пам'яткоохоронною та музеєзнавчою діяльністю, а й писали наукові дослідження.

У 1918 р. виникла сприятлива нагода для організації Академії наук України. У роботі комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук під головуванням В. Вернадського брали участь мистецтвознавці з УНТ Г. Павлуцький та В. Модзалевський. Після створення УАН багато хто з членів секції мистецтв УНТ працювали в її установах.

У 1921 р. було ухвалено рішення про припинення діяльності Українського наукового товариства. Формальним приводом для цього стала економічна криза в Україні, справжньою ж причиною було те, що Товариство дедалі більше сприймали як конкурента Академії наук. Сформована Товариством ліквідаційна комісія розробила порядок включення до установ Академії наук його секцій, відповідно до якого секція мистецтв увійшла до Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. Подальший перебіг історичних подій свідчить, що рішення щодо ліквідації Товариства було хибним і завдало величезної шкоди українській науці.

Головним підсумком діяльності Українського наукового товариства стало формування національної спільноти вчених, які зосередили свої зусилля на проведенні до-

сліджень у галузі українознавства. Засноване на демократичних принципах вільної асоціації вчених, Товариство заклало фундамент для ефективного розроблення українознавчих досліджень у галузі історії, філології, статистики, етнографії, історії українського мистецтва, фольклору, правознавства, природознавства і техніки.

1. *Постернак С.* Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. — К.: Всеук. кооп. видавн. союз, 1920. — 128 с.
2. *Онопrienko В. І.* Осередки національного відродження: Українські університети у 1917–1919 рр. // Вісник АН України. — 1992. — № 2. — С. 77–87.
3. *Серета А.* Кость Віталійович Широцький (Некролог) // Збірник секції мистецтв. — К., 1921. — № 1. — С. 126–130.
4. *Широцький К.* Про Академію мистецтв // Вільна українська школа. — К., 1917. — № 3–4. — С. 194–195.
5. *Ернст Ф.* Справа охорони пам'яток мистецтва й старовини у Києві // Збірник секції мистецтв. — К., 1921. — № 1. — С. 148–152.
6. *Грушевський М.М. Ф.* Біляшівський (Некролог) // Україна. — К., 1926. — Кн. 2–3. — С. 178–180.
7. *Онопrienko В. І.* Лицар української культури (Роль Д.М. Щербаківського у вітчизняному музеєзнавстві) // Вісник НАН України. — 1996. — № 3–4. — С. 47–52.
8. *Ернст Федір Людвігович* // Мистецтво України (Біографічний довідник). — К.: Укр. енцикл., 1997. — 694 с.
9. *Маньковська Р.В.* Гіляров Сергій Олексійович // Енциклопедія історії України. — К.: Наук. думка, 2004. — Т. 2. — С. 105–106.
10. *Модзалевський Вадим Львович: 1873–1920* (Некролог) // Збірник секції мистецтв. — К., 1921. — № 1. — С. 132–133.
11. Заява про організацію секції мистецтв // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. X. — Спр. 31637.
12. *Онопrienko В. І., Щербань Т. О.* Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. — К., 2008. — 350 с.
13. Звіт про діяльність секції мистецтв УНТ // ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 31652.
14. Відомості про діяльність секції мистецтв // Там само. — Ф. X. — Спр. 31649.
15. *Модзалевський В.* До історії українського ліярництва // Збірник секції мистецтв. — К., 1921. — № 1. — С. 3–24.
16. *Модзалевський В.Л.* До біографії українського штихаря Григорія Левицького // Там само. — С. 25–30.

17. *Гуцало О.* Надбанні хрести українських церков XVII–XVIII вв. // Там само. — С. 31–38.
18. *Гуцало О.* Стародубське барокко // Там само. — С. 39–42.
19. *Ернст Ф.* Стара бурса в Києві // Там само. — С. 43–54.
20. *Ернст Ф.* Дерев'яна Златоустівська церква на старому Києві // Там само. — С. 75–79.
21. *Щербаківський Д.* Символіка в українському мистецтві // Там само. — С. 55–74.
22. *Щербаківський Д.* Українські дерев'яні церкви // Там само. — С. 80–102.

Т. Щербань

МИСТЕЦТВОЗНАВЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ТА ЇХНІЙ ВНЕСОК У НАУКУ, ОСВІТУ, КУЛЬТУРУ

Резюме

У статті розглянуто діяльність членів секції мистецтв Українського наукового товариства в пер. пол. ХХ ст., які разом із Науковим товариством ім. Шевченка у Львові зробили вагомий внесок у становлення системи українознавчих досліджень, визначивши їхню структуру і стратегію, що їх згодом сприйняла і розвинула Українська академія наук. Автор розповідає про сповнені драматизму долі видатних мистецтвознавців — К.В. Широцького, Ф.Л. Ернста, М.О. Макаренка, В.Л. Модзалевського, С.О. Гілярова, М.Ф. Біляшівського та ін., про їхній внесок у науку, культуру й освіту України.

Ключові слова: українознавство, пам'яткоохоронна діяльність, музейна справа, історико-культурне надбання.

T. Scherban'

ART CRITICS OF UKRAINIAN SCIENTIFIC SOCIETY AND THEIR CONTRIBUTION TO THE SCIENCE, EDUCATION, CULTURE

Summary

The article reviews the activity of art section members of Ukrainian scientific society in the 1st half of the 20th century which together with Lviv scientific society named after Shevchenko have made a solid contribution to formation of Ukraine study researches defining their structure and strategy that were afterwards apprehended and developed by Academy of sciences of Ukraine. An author narrates about dramatic life of famous art critics: K.V. Shyrotksyy, F.L. Ernst, M.O. Makarenko, V.L. Modzalevskyy, S.O. Gilyarov, M.F. Bilyashivskyy et al., about their contribution to the science, culture and education of Ukraine.

Keywords: Ukraine study, monuments protection activity, museum business, historical-cultural heritage.